

5.

A fajiság e végső megragadható mozzanatain, a múltközösség, értékközösség és nyelvközösség hármasságán tájékozódva kell megkísérelnünk kiinduló kérdésünk megválaszolását: mi a zsidóság viszonya a fajisághoz és közelebbről a magyarsághoz?

A válasznak természetesen még most is különleges nehézségei vannak. A hármasság, amin tájékozódunk, nem három szétválasztható elemet jelent, hanem egymást átszövő hármasságot. Ha tehát az egyik mozzanaton lemérve a zsidóság önálló fajnak bizonyulna, míg a másikon nem, úgy ezek az eredmények már az egyes mozzanatok szempontjából is kölcsönösen befolyásolnák egymást, egyik válasz sem őrizhetné meg intaktságát a többivel szemben. További, ezzel az elsővel összefüggő nehézség, hogy a válasz még az egyes elszigetelt kérdésekre sem lehet matematikailag pontosságú: csakis művészi pontosságú lehet. Ez nem kisebb pontosságot jelent; a művészi pontosság legalábbis egyenértékű a matematikaival. De a kettő különbsége a pontosság *befogadását*

érinti, tehát olyasvalamit, ami épp az általunk tárgyalt kérdésnél lényeges. Olyan kérdés ez, amelyhez mindkét oldalról szenvedélyek és önkényes feltételezések salakja tapad, s amelynek eldöntésére mindkét oldalon válogatás nélkül hivatva érzi magát mindenki, nem pedig csak azok, akik a művészi pontosság befogadásához szükséges finomabb ítélőképességgel rendelkeznek. Ilyen helyzetben kétségtelenül nagy előny volna a vizsgálatot „kézenfekvő” – vagyis az egyes emberek megfigyelőképességétől függetlenül is kézenfekvő – tényekre korlátozni. Erről sajnos nem lehet szó: az ember nem matematizálható s éppen ebben rejlik minden értéke. Mindamellet megkönnyíthetjük az eredmények befogadását azzal, hogy a vizsgálat során fokenként haladunk és mindezekelőtt leválasztjuk azokat a tényeket, amelyek a „kézenfekvőség” követelményéhez közelebb állnak.

A három mozzanat közül kettőben találunk ilyen elemeket: a nyelvközösségben és a múltközösségben. Az első egyértelmű: a magyar zsidóságnak nincs más nyelve, mint a magyar; a magyar zsidóság tehát a magyar nyelvközösség tagja. Bonyolultabb ennél, de még mindig adatszerűen megfogható a másik: a múltközösség.

A való tényállás meghamisítása volna azt állítani, hogy a magyar zsidóságnak és a nemzsidó magyarságnak egyáltalában nincs közös múltja. De ugyanilyen hamisítás volna az az állítás is, hogy a két népcsoport múltközössége teljesen azonos. Zsidóság és magyarság történelmük egy hosszú szakán át külön-külön haladtak, anélkül, hogy egymással bármilyen kapcsolatba léptek volna. A magyar faj történelme sem ott kezdődik, ahol a mai Magyarország területét meghódította és a magyar zsidóságé sem ott, ahol Magyarországon letelepedett. Nem kétes, hogy a Magyarországon való letelepedés előtt magyarság és zsidóság között semmiféle múltközösségről nem beszélhetünk. Ennek lehetősége elvben ott kezdődik, ahol zsidók Magyarország területén csoportosan letelepedtek. A letelepedés több részletben történt és a magyar történelem viszonylag korai időszakától egészen a

legutóbbi időkig tartott. Mindamellett nem egyszerűsíthetjük le a kérdést olyanformán, hogy a magyar zsidóság egyes rétegei számára a magyarsággal való múltközösség fokozatait állítjuk fel aszerint, hogy korábban vagy későbbben telepedtek-e itt le. Eltekintve attól, hogy ez esetben hasonló szempontot kellene alkalmazni a magyar múltközösség sok más, nem zsidó rétegére is (ami viszont éppen a mi fajfogalmunkból kiindulva alapvető hiba volna), nem szabad elfelejtenünk, hogy épp a magyar történelem későbbi időszakára esik a magyar zsidóság intenzívebb bekapcsolódása a magyar életbe, a gettó zárt létformájának meglazulása vagy szétbomlása, úgyhogy a később letelepedettek – bizonyos határok között – nem képviselnek fejletlenebb fokot a magyar múltközösséghez való viszonyukban. Nagyon nagy részben az a helyzet, hogy akik fizikailag korábban voltak is itt, nem léptek korábban be a magyar múltközösségbe. Ezen a részletkérdésen túl az alapvető tény az, hogy a magyar zsidóságnak van specifikus zsidó múltja, tehát olyan múltja, amely a nem zsidó magyarsággal nem közös, viszont közös a világon szétszórtan élő zsidósággal; másrészt azonban van a magyar zsidóságnak a magyarsággal közös múltja is. A magyar zsidóság helyzete tehát a múltközösség szempontjából kettős.

Az adatszerűségek ezzel kimerülnek. De valóságértékük csak önmagukon túl kezdődik. Mint adattal találkoztunk a specifikus zsidó múlttal. De a múltközösséghez csak azok a múltbeli élmények tartoznak, amelyek a jelenben vannak. Hogy tehát megállapíthassuk, valóban létezik-e önálló zsidó múltközösség, egy lépéssel tovább kell haladnunk – a zsidó múlt értékléséhez.

Az önálló zsidó múlt elválaszthatatlan a zsidóság vallási lététől. Ennek dacára tévednek azok, akik úgy gondolják, hogy a zsidóság és magyarság viszonyát kielégítően fejezhetik ki ezzel a megjelöléssel: zsidó vallású magyarok, mint ahogy kielégítő megjelölés a „katolikus magyar” vagy „protestáns magyar”. A zsidó vallást megkülönbözteti ebből a szempontból a keresztény vallásoktól az, hogy a zsidó vallás *népi vallás*.

Ez csak másodsorban történelmi tény; elsősorban vallási tény. A zsidó *vallás* lényegéhez tartozik, hogy népi vallás. Hogy mint egy meghatározott nép vallása lépett a történelembe és annak egész folyamán nem lépte túl e nép határait, csak e vallási tény megnyilvánulása.

A Szentírás Izraelről, mint népről beszél. De ezt a fogalmat: „nép”, itt úgy kezelhetjük, mint a „faj” testvérfogalmát, mint ahogy a faji eszme képviselői is általában szinonim kifejezésként használják a „népi eszme” megjelölést is. A két szó különbsége kétségkívül a tartalmak különbözőségére is mutat, de e különbségnek – különösen a mi esetünkben – ma már inkább csak történelmi jelentősége van. A „népiség” határozatlanabban utal azokra a jellegzetességekre, amiket a „fajiság” kihangsúlyoz, mert általában tágabb kifejezés és így belső hangsúlyai elmosódottabbak. (Így az elmúlt századok politikai mozgalmában a „nép” az uralmon nem levőket jelentette az uralkodókkal szemben; ez a kifejezés: „az ország népe” legalább hallgatólag különböző fajokat foglalhat magában stb.) De történetinek tekinthetjük a két fogalom különbségét éppen azért, mert első veretét abban a korban nyerte, mikor a faji nacionalizmus még nem lépett fel s belső elmosódottsága is ezt fejezi ki. Mikor azonban a biblia Izrael népéről beszél, ez a különbség eltűnik. Hogy itt a „nép” a legerőteljesebben képviseli azt, amit mi „faj” alatt értünk, világosan kitűnik az egész ótestamentumból. A faj szellemi közösség: a nép mint egy sajátos szellem hordozója, a nép az ő egyéni értékeire való vonatkozásában, tehát a nép, amelynek „történelmi hivatása” van. Láttuk, hogy *minden* fajnak van történelmi hivatása: ez az ő pótolhatatlansága, egyénisége, ami nélkül a faj nem lenne faj. De az ótestamentumban Izrael „népe” annyira szellemi közösség, hogy szerinte e nép létjogosultságát kizárólag szellemi tartalmából, „történelmi hivatásából” nyeri és a zsidóság *minden* létmegnyilvánulását ezzel hozza összefüggésbe. A nép és faj közti különbség itt fel sem merülhet: Izrael népe valóban a zsidó faj.

Később látni fogjuk, hogy a zsidóság vallási és népi létének

egysége éppen a zsidó *vallásnak* azt az egyéni értékét fejezi ki, ami önálló helyet biztosít neki a vallások közt. Ugyanez az egység határozza meg a zsidó nép történelmi múltját is, azt az önálló zsidó múltat, ami a zsidóság jelenében él és hat. A zsidóság nagy népi élménye vallása volt; e köré kristályosodott ki egész történelme. A vallás a legmélyebbről ható s ezért a legmélyebben ható szellemi valóság. Ha – mint a zsidóság esetében történt – egy nép történelmének gyújtópontjává válik, ez a nép sohasem vonhatja ki magát többé közvetlen hatása alól – akkor sem, ha elfordul tőle, vagy nem képes megközelíteni. Hogy megközelíteni igyekszik-e vagy elfordul-e tőle, hogy megérti-e vagy félreérti a vallást, amely népiségének lényege, csak a hatás milyenségét érinti, de nem változtat azon, hogy ez a hatás jelen van. Abból, hogy a zsidó népi történelem gyújtópontjában maga a vallás áll, tehát a szellem minden történelmi közvetítés nélkül, egyáltalában nem következik a zsidó nép értékölényé más népekkel szemben. Csak nagy lehetőségek és nagy veszélyek következnek belőle: a zsidóság nagyon értékessé és nagyon értéktelenné válhat általa. A zsidóság történelme mindkettőre bőven szolgáltat példát. A zsidóság harcolt vallásáért és harcolt vallása ellen (és sokszor akkor harcolt legpusztítóbban ellene, mikor úgy hitte, hogy mellette harcol). Ezekben a harcokban születtek értékei és hibái egyaránt, mint ahogy minden nép és minden egyén értékei és hibái saját lényegéért vagy saját lényege ellen folytatott harcaiban születnek. De az igen vagy nem lehetőségei egyetlen népnél sem olyan szélsőségesek, mint a zsidónál. A zsidóság lényeges történelme nem többsíkú, mint más népeké, hanem közel két évezrede egyetlen síkon játszódik le: a szellem síkján. Ezért, noha egyrészt az értékteremtés nagyszerű lehetőségei állnak előtte nyitva, másrészt a hibák kiegyensúlyozásának lehetősége jóval korlátozottabb nála, mint a történelem többi népeinél. Mind a kettő azt jelenti, hogy a zsidóság fokozott felelősséggel tartozik minden lépéséért, és ha a történelem folyamán fokozottan is vonták felelősségre, csak azt mutatja, hogy a népek,

amelyekkel kapcsolatba került, ösztönösen is helyesen értékelték a zsidóság történelmi helyzetét.

Azok a zsidók, akik mégis hajlanak arra, hogy a zsidó nép és zsidó vallás történelmileg kétségtelenül egyedülálló viszonyából a zsidó nép értékfölényére következtessenek, nagyon átlátszó és nagyon szomorú módon tévesztik meg magukat. Ha valaki egy nagy feladatot teljesít, dicsőségére válik; de ha e feladat teljesítését elmulasztja, cseppet sem lesz nagyobbá azáltal, hogy amit elmulasztott, *nagy* feladat volt. Abból, hogy a zsidó vallás a zsidó népi történelem gyújtópontjában áll, még nem következik, hogy a zsidó nép a vallást be is teljesítette. Sőt még tovább is kell mennünk: ha egy vallás köré *nép* kristályosodik ki, ez már jele annak, hogy távolság választja el e vallást azoktól, akikhez szól.

Később látni fogjuk, mint tartozik maga ez a távolság is szervesen a zsidó valláshoz és mint oldódik benne újra fel. Egyelőre még csak a zsidó vallásnak a zsidó népi múltra való vonatkozása érdekelhet bennünket. A vallás nem történelmi élmény, hanem éppen a történelemfelettség élménye. Ez azt is jelenti, hogy nem a faj élménye, hanem minden egyes személyé közvetlenül. A zsidóságnál mégis döntő *faji* élménnyé lett, mert nem tudott minden egyes tagjának személyes élményévé válni. Mikor az Írás arról számol be, hogy a nép a Sinainál rémülten meghátrált a magát kinyilatkoztató Isten előtt, ezzel a zsidóság néppé alakulását és népi történelmének egész útját is jelzi. Mindaz, ami következik, kibontható ebből az egyetlen őstényből. Magában foglalja azt a pozitívumot és negatívumot, ami a zsidóságot néppé kovácsolta és történelmét megszabta. A pozitívum: hogy köze volt a kinyilatkoztatáshoz – ebből merítette népi öntudatát. A negatívum: hogy a kinyilatkoztatás csak érintette a zsidóság egyedeit, anélkül, hogy minden egyes személy átélte volna és ezért ezer tiszta és torz formában, mint a szellem kielégítetlen vágya égett bennük – ebből merítette népi sorsát. Népi sorsát: a szétszóratást, az üldöztetést, a gettót. Mind a három ható élménye az önálló zsidó múltközösségnek. Nem az, hogy

ellenséges, erősebb népek szétszórták, üldözték és gettóba zárták a zsidóságot; hanem az, *hogy a zsidóság szétszóródott, üldöztette magát, gettóba zárta magát.* A múltközösséghez sohasem az tartozik, ami kívülről történik egy néppel, hanem az, amit egy nép magára vállalt, magára zúdított, magából elért. Hogy a zsidóságot szétszórták és gettóba zárták, másodrangú tény; lényegesebb, hogy mikor szétszórták, már készen volt a szétszóródásra, és mikor gettóba zárták, már készen volt a gettóra.

Bizonyos, hogy a zsidóság túlnyomó része a szétszóródás óta lejátszódott történelmét is mint népi múltat élte át. Az emancipációt közvetlenül megelőző korszakig még csak lehetősége sem volt másra. A népi tudat olyan erős volt benne, hogy a népi lét történelmi előfeltételeinek hiányát is át tudta hidalni. Földjét rég elvették tőle – de számára továbbra is az ő Szent-földje maradt. A héber nyelv rég megszűnt a hétköznapi érintkezés nyelve lenni – de számára továbbra is az ő szent nyelve maradt. Önálló állami lét nem fogta egybe – államszurrogátumot alkotott magának a szellem síkján: a Talmudot, amely ezer és néhány száz esztendőn át szabályozott a zsidóság belső életéből annyit, amennyit az államok, amelyekben élt, szabadon hagytak számára; sőt annyira az állam szerepét töltötte be, hogy a zsidóság belső forradalmi kísérletei (amelyek természetesen szintén szellemi síkon játszódtak le) mind ellene irányultak. Föld, nyelv, állam egy teokratikus szellem síkján; az egyén élete le egész a hétköznapiig ugyanennek a szellemnek fegyelmé alatt; a teokratikus szellem köré kikristályosodó társadalmi tagozódás, amely keresztezi, sőt jelentőségében túl is szárnyalja a vagyoni tagozódást; belső forradalmak kizárólag a szellem síkján – ez a diaszpóra zsidóságának múltja a legújabb korig. Az energiaforrás mindenkor a Szentírás marad, a mozgató erő a zsidó *nép* viszonya a zsidó *valláshoz* – olyan összefüggés ez, amely történelmileg is nyílegyenesen követhető. Bárhogyan is értékelje valaki ezt a múltat, egy bizonyos: egy népi múlt, amely ilyen erőfeszítésekre képes volt és amely ennyire a szellem

légkörében s a lét és nemlét ilyen feszültségében játszódott le, nem tűnhet el nyom nélkül. A zsidó múlt csupa gyökérig ható élmény. Ha valóban úgy volna, hogy a magyar zsidóság jelenéből ezek az élmények nyomtalanul kihullottak, ez cseppet sem szólna a magyar zsidóság mellett. Hogyan lehetne feltételezni róla, hogy a magyar múltat fel tudta venni magába, ha zsidó múltja iránt érzéketlen volna? De a kérdés ilyen formában fel sem merülhet: amit a szellem egyszer a valóságba vésett, örökké a valóság anyaga marad és a kérdés csak az lehet, hogyan tudja a magyar zsidóság, mint *magyar zsidóság* értékévé teremteni ezt az anyagot.

Mint *magyar zsidóság*: mert amilyen élesen cáfol rá a múltközösség vizsgálata azokra, akik a zsidó fajtság létezését tagadják, ugyanolyan világosan tárja elénk a nyelvközösség, hogy a magyar zsidóság ugyanakkor a magyar faj titokközösségének is tagja. A magyar zsidóság részese a magyar fajközösségnek is. Mikor ezt kimondjuk, a nyelvközösségből indulunk ki; de a nyelv éltető és teremtő erejének tagadása nélkül nem lehet a magyar zsidóságot a magyar érték- és múltközösségből sem kirekeszteni. A magyar anyanyelv hozza számára is a valóságot, az a nyelv, amely magyar értékekkel és magyar múlttal van átítatva. Az értékelés mélyről jövő, spontán aktusát, a módot, ahogy a valóságra reagál, nála is a magyar nyelv határozza meg. A múltat élővé benne is a magyar nyelv teremti. Bármilyen legyen is a sajátos anyag, ami értékévé lesz benne, bármilyenek is a sajátos élmények, melyeket évezredek át gyűjtött, az anyag élő értékévé, a holt múlt *jelenben ható* múlttá csak a magyar nyelv teremtő tüzén keresztül válik benne. Aki egyáltalában hisz, a szó teremtő erejében hisz. De akik a valóság útját nem képesek felülről lefelé követni, elég ha figyelembe veszik ezt az egyet: hogy valaki egy nyelvet sajátjává, anyanyelvévé tegessen, súlyos előfeltételeknek kellett megfelelnie. Ha valaki eljutott odáig, hogy csak magyarul gondolkodik, asszociál, érez, tehát odáig, hogy a magyar nyelv belülről ható spontán életténye, nem pedig mesterséges működés, amelyet akaratának tudatos

erőfeszítésével kell mozgásban tartania, ezt csak úgy érhetette el, ha bekapcsolódott az egész magyar valóság vérkeringésébe.

A nyelvközösség és múltközösség vizsgálata tehát két eltérő választ eredményezett a kérdésre: faj-e a zsidóság vagy nem? Az első szerint nem lehetne az, mert nem önálló nyelvközösség; a második szerint azonban lehetne, mert van olyan sajátos múltja, amely a magyar múlttal nem közös, de a világ egész zsidóságáéval közös, és mint láttuk, ez az önálló zsidó múlt valóban létező és ható, jelenben élő múlt.

Az értékközösség elemzése nem változtathat e kettősségen. Ez a harmadik mozzanat jelenti a döntő együtthatót a másik kettőben; azt az együtthatót, amit ezzel a szóval fejezünk ki: élő. *Élő* múlt és *élő* nyelv lehet csak a múltközösség és nyelvközösség tartalma; ez a közös „élő” az értékközösségé. Ha a múltközösség és nyelvközösség, amelyekkel „együtthat” – vagy pontosabban: amelyekben éppen ő hat – ezt az ellentmondó kettősséget tartalmazzák, az értékközösségben is jelen kell lenni ugyanennek a kettősségnek. Nem tagadhatjuk, hogy ez az utóbbi eredmény a szillogizmusok mindig kétes értékű ajándéka: a szomszéd embernek zárt palack, amelyet nem lehet felnyitni. A palackot tehát szét kell törni, hogy tartalmához hozzáférhessünk – de ezt a műveletet egyelőre el kell halasztanunk. Hiányzanak még hozzá az eszközeink. A zsidóság mint értékközösség azt fejezné ki, hogyan reagál a zsidóság a szembejövő valóságra, minnek van valóságértéke számára és milyen nála a valóságértékek rendje? Természetes, hogyha ehhez a kérdéshez nyúlunk, végleg el kell hagynunk a matematikai követhetőség területét; a művészi pontosság szigorúbb és szelektálóbbr követelménye lép előtérbe. A feladat nemcsak igényeinél, de már szélességénél fogva is önálló munkát kíván és semmi esetre sem szorítható alfejezetként egy más tanulmány szűk keretébe. Anyagát a zsidóság egész élete képezi; eredményeit a zsidóság vallási, művészi és tudományos alkotásaiból (jókból és rosszakkól egyaránt!), konkrét helyzetekben tanúsított magatar-

tásából, de ugyanakkor hétköznapjaiból is meríti. A zsidóság szellemi, történelmi, társadalmi és gazdasági elhelyezkedése éppúgy figyelemre méltó mozzanatok e vizsgálat szempontjából, mint testi-lelki alkata; amit tehát mindenekelőtt el kell hozzá végezni: a zsidóság fenomenológiai leírása. Minderre itt nem vállalkozhatunk; ami belőle számunkra mégis hozzáférhető, később kell tárgyalnunk, egy olyan ponton, ahol a legnélkülözhetetlenebb előfeltételek, a források, amelyekből a zsidóság pozitív és negatív értékeit merítheti, már némileg tisztán állnak előttünk. Egyelőre csupán a rejtélyt kell élesen leszögeznünk, amiből kiindultunk és ahova most mint első eredményhez jutottunk újra el: *a zsidóság faj és mégsem faj*; vagy (hogya a sorrendből folyó netáni félreértéseknek is elejét vegyük) akár megfordítva is: *nem faj és mégis faj*.

Ez a különleges kettősség megfelel egy másik különleges kettősségnek: a zsidóság az egyetlen faj, amely vallás is. A rejtély megoldásában nem mehetünk tovább, míg a zsidó vallást meg nem ismertük.